

УДК 811.16:81-115

ОБЪЕКТИВАЦИЯ ТИЛЕСНЫХ ПРОЯВОВ ЖАЛОСТИ У ПОЛЬСКОЙ, УКРАИНСКОЙ ТА РОССИЙСКОЙ МОВАХ

Николаенко Л. И.

У статті на основі аналізу контекстної сполучуваності назв емоції жалості в художніх текстах, що знаходяться у базі національних лінгвістичних корпусів, представлено об'єктивацію тілесних проявів цього почуття у польській, українській та російській мовах. У ході дослідження встановлено, що дескрипція основних способів вияву цієї емоції зовні – через погляд, голос і вираз обличчя – здійснюється переважно шляхом буквальних лексичних засобів, тоді як опис внутрішніх проявів жалості відбувається виключно у метафоричний спосіб. Жалість концептуалізується як агресивна сила, що викликає певні дисфункції у серці, грудях та горлі.

Ключові слова: мовна об'єктивація, дескрипція, тілесні прояви, емоція, буквальні лексичні засоби, метафоричні засоби.

В статье на основе анализа контекстной сочетаемости названий эмоции жалости в художественных текстах, которые находятся в базе национальных лингвистических корпусов, представлена объективация телесных проявлений этого чувства в польском, украинском и русском языках. В ходе исследования установлено, что дескрипция основных способов выявления этой эмоции внешне – через взгляд, голос и выражение лица – осуществляется преимущественно путем буквальных лексических средств, тогда как описание внутренних проявлений жалости происходит исключительно метафорическим способом. Жалость концептуализируется как агрессивная сила, которая вызывает определенные дисфункции в сердце, груди и горле.

Ключевые слова: языковая объективация, дескрипция, телесные проявления, эмоция, буквальные лексические средства, метафорические средства.

The article discusses verbal means of objectivation for physical manifestations of emotion of pity revealed via analysis of contextual compatibility of descriptions for that emotion in works of fiction placed in national corpora databases of Polish, Ukrainian and Russian languages. The research showed that external manifestations of that emotion – through sight, voice and facial expression – are verbalized by usage of words in literal meaning. Moreover, external reactions of the human body include tears and weeping, which allows presuming that emotion of pity is difficult experience both psychologically and physiologically. There was confirmed the assumption that internal manifestations are verbalized exclusively through metaphors. Emotion of pity, like other natural emotion, is conceptualized by a metaphor as a aggressive force that causes certain dysfunctions of the body. Its typical places of localization are heart, chest, and throat.

Key words: verbal objectivation, description, physical manifestations, emotion, literal lexical means, metaphorical means.

В останні десятиліття тема емоцій у мовознавстві, зокрема у польському, українському і російському, набула особливої популярності. Почуття досліджуються у різноманітних аспектах на матеріалі як однієї, так і кількох споріднених або неспоріднених мов. На відміну від психологів, лінгвісти описують не самі почуття, а семантику їх назв, способи виявлення почуттів та повідомлення про них.

Метою нашої статті є дослідження мовної експлікації тілесних реакцій організму на емоцію з групи "співчуття", що позначається лексемами польськ. *litość*, укр. *жалість*, рос. *жалость*. Як неосновне значення "жалість" присутнє також у дефініціях іменників польськ. *żał*, *poliowanie*, *żałość*, *rozzalenie*, укр. *жалощі*, *жаль*. Фактичний матеріал було відібрано методом суцільної вибірки з національних лінгвістичних корпусів [1; 2; 3]. Емоції з групи "співчуття" частково вже описувались у польському та російському мовознавстві³. Жалість порівнюється з душевним болем і вважається

³Див., зокрема, статті: Rola A. Próba opisu różnic semantycznych w grupie polskich nazw "współczucia" / Agnieszka Rola // Poradnik Językowy. – 2002. – Z. 4. – S. 42–54;

найбільш стихійним і найменш раціональним почуттям, що є безпосередньою реакцією душі на чуже страждання [4, с. 107–108].

Зазвичай мовна об'єктивація емоційних переживань відбувається за допомогою метафоричних дескрипцій, оскільки, як відомо, світ невидимих сутностей вдається унаочнити лише завдяки метафорам, хоча зовнішні тілесні прояви почуття можуть описуватися і прямо, за допомогою буквальних лексичних засобів. Емоція жалості не має досить багатого арсеналу своїх мовних виявів. Як показав обстежений матеріал, зовні жалість найчастіше маніфестується:

– у погляді, пор.: польськ. *patrzeć, przyglądać się, spoglądać, wpatrywać się z litością; oczy napętniły się litością; żal, litość, politowanie w oczach; we wzroku zagrał żal; patrzeć z żalem; żal odmalował się w oczach; patrzeć, spoglądać, obserwować, spojrzeć z politowaniem; spojrzenie pełne politowania; w spojrzeniach kryje się politowanie; "Zawsze smutne jej oczy napętniły się litością" (Е. Orzeszkowa. Nad Niemnem); "Tereska spojrzała na mnie i w oczach jej wyczułem politowanie" (J. Stawiński. Piszczyk); "Smuga dojrzał żal w oczach Tomka po zastrzeleniu tygrysa na statku" (A. Szklarski. Tomek w krainie kangurów); "Jemu we wpatrzonym w nią wzroku zagrał żal" (Е. Orzeszkowa. Nad Niemnem); укр. з жалістю (по)дивитися; очі, сповнені жалості; з жалем (по)дивитися, глянути, кинути погляд; жаль виливається (випромінюється) з очей, світився (розгорівся, проступав) в очах, світився очима; очі поїнялися (зацвіли, спалахнули) жалем; погляд, повний жалю; "Тінь жалості затіпалася в сизих сітчастих повіках <...>" (М. Стельмах. Велика рідня); "Далі Запорожець підвів голову, очі зацвіли нижнім жалем, смутно-смутно осміхнувся..." (С. Васильченко. Талант); "Калниболотський глянув на молодого козака поглядом, повним теплового жалю <...>" (А. Кащенко. З Дніпра на Дунай); "Іскри жалю заграли у її очах" (Панас Мирний. Пасічник); рос. жалость отразилась в глазах, сверкнула во взгляде, вернулась в глаза; жалость проливает из глаз; с жалостью смотреть, глядеть, покоситься, отводит глаза; смотреть с улыбкой жалости; глаза налились, светились жалостью; выражение жалости в расширенных зрачках; взгляд, полный жалости; глаза, полные жалости; "В расширенных зрачках его темных глаз стояло выражение ужаса, тоски и жалости" (К. Станюкович. Севастопольский мальчик); "Глаза Томила вмиг налились жалостью, голос дрогнул <...>" (В. Маканин. Гражданин убегающий);*

– у голосі та нелінгвістичних звуках, пор.: польськ. *ukrywać litość w głosie; mówić, pytać głosem pełnym litości; mówić, krzyknąć, westchnąć z litością; mówić, powiedzieć, zapytać z żalem; żal zadrgał w głosie; głos drgnął żalem; mieć w głosie gorzki żal; w głosie brzmiało politowanie; krzyknąć, westchnąć z politowaniem, z żalnością; powiedzieć z żalnością w głosie; skowyt żalności; "<...> pytała Basia pełnym litości głosem" (H. Sienkiewicz. Pan Wołodyjowski); "<...> Ech! – głos mu naraz drgnął chłopięcym żalem – serce boli, że wielu towarzyszy już tego nie zobaczy..." (J. Andrzejewski. Popiół i diament); "Tyle szczerego żalu zadrgało w jej głosie, że wojewodzie zrobiło się wstyd" (Z. Kossak. Błogosławiona wina); "Łukasiński zgrzytnął kajdanami. Księżna westchnęła z politowaniem i dodała, zwracając się ku wyjściu: – Modlić się za was będę" (W. Gąsiorowski. Księżna Łowicka); "Zrobiło mu się chłopca żal. Ta żalność wzbierała w księdzu jak wiew ciepłego, jesiennego wiatru. I wyraziła się w głębokim westchnieniu" (J. Iwaszkiewicz. Kościół w Skaryszewie); "Pani Barbara siedziała ciągle w salonie, pogrążona w zupełnym upadku ducha. Skowyt żalności, która wylewa się we łzach, kiedy ktoś bliski umrze, minął <...>" (M. Dąbrowska. Noce i dnie); укр. жалість почулася в словах, задзвеніла у голосі; жалоці почулися в голосі; жаль почувся (звучав) у голосі; голос, сповнений жалю; крик жалю; з жалем промовляти, обізнатися, розповідати, сказати, прошепотіти, шепотітись, зітхнути; з жалю задрижав голос; говорити з нотками жалю в голосі; "I вирвалися у Дуньки з душі великі жалоці одним вигуком: – Ох Боже ж мій милосердний!" (Т. Осьмачка. Старший боярин); "– Наробила ж ти мені сорому! – сказав Воздвиженський, і в голосі його задзвеніла*

Левонтина И. Б. Жалость / И. Б. Левонтина // Новый объяснительный словарь синонимов русского языка / под общ. рук. Ю. Д. Апресяна. – М. : Школа "Языки русской культуры", 1997. – С. 107–112 ; Мельникова В. С. Виды жалости и их концептуализация в русской языковой картине мира / В. С. Мельникова // Когнитивная лингвистика: новые парадигмы и новые решения : сборник статей / отв. ред. М. В. Пименова. – М., 2011. – С. 631–636.

жалість <...>" (І. Нечуй-Левицький. Хмари); "Над розпростертим тілом отамана схилилося кілька запорожців. Крик жалю вирвався з їхніх вуст" (В. Малик. Чорний вершник); Але, помітивши сльози в Гафійчиних очах, вона замовкала, жаль сповняв її серце і вилітав довгим зітханням" (М. Коцюбинський. Fata morgana); рос. жалость слышалась в голосе; с жалостью говорит, сказать, произнести, вздыхать, шептаться; от жалости (за)дрожал голос; от жалости нельзя (трудно) говорить; нотки жалости мелькнули в голосе; голос полон жалости; "В голосе его ясно слышались любовь и жалость и какое-то светлое удивление" (М. Арцыбашев. Смерть Ланде); "Нотки жалости мелькнули в свирепом голосе новоиспеченного исламского воина" (В. Аксенов. Остров Крым); "Наташа! Бедная Наташа! – помимо воли полным жалости и соболезнаванием голосом вырвалось искренне и печально из груди Павлы Артемьевны" (Л. Чарская. Приютки);

– у миміці та виразі обличчя, пор.: польськ. *zauważyć litość na twarzy*; *twarz pełna litości i żalu*; *uśmiech*, *grymas litości*; *politowanie w układzie warg*; *mina*, *wyrażająca politowanie*; *uśmiech politowania*; *uśmiech pełen politowania*; *unosić brwi z politowaniem*; *skrzywić się*, *uśmiechać się z politowaniem*; "I stała z wyciągniętymi przed się rękoma, z twarzą pełną litości i żalu" (H. Sienkiewicz. Quo Vadis); "Nagle zauważyła na jego twarzy uczucie graniczące z litością" (A. Zaniewski. Król Tanga); "A więc w układzie jej warg dojrzałem ironiczne politowanie" (J. Stawiński. Piszczyk); "Marta staje obok Roberta i patrzy na niego z uśmiechem politowania" (R. Figura. Teraz albo nigdy!); "<...> spojrział uważnie na przewodnika, a spostrzegłszy w jego twarzy coś w rodzaju politowania i współczucia, rzekł: – Uczciwość patrzy ci z oczu, pacholku" (H. Sienkiewicz. Krzyżacy); укр. морщитися від жалості; скривитися від жалоці; жаль відбився на обличчі, скривив губи; "– Лягай на мою кожушанку. Не бійся, вона чиста, – морщився від жалості дід Хмара і рішуче не допускав командира до роботи" (М. Стельмах. Велика рідня); "Гетьман наблизився до ліжка пораненого ображений і похмурий, але, побачивши біде й змарніле од муки обличчя свого улюбленого товариша, зразу засмутився, і на виду його відбився жаль і каяття" (А. Кашенко. У запалі боротьби); "Якийсь прохожий під зонтиком озирнувся на нас. Глянув на неї, потім швидко на мене і на лиці його я прочитав немов здивування, усмішку і жаль до мене" (В. Винниченко. Чудний епізод); "Щось підкотилось в Дорі під серцем і так недобре розлилось по руках і ногах. – Як, зовсім повісять? Голос перервався у нього, і жаль скривив губи" (М. Коцюбинський. Подарунок на іменини); рос. жалость сквозила в усмешке, приникла к губам, была на лицах, выражалась на лице, разливалась по лицу, мелькнула в лице, прошла по лицу, боролась с нерешительностью на лице, была написана на лице; жалость выражали сжатые губы, выражало лицо; улыбка жалости; от жалости сморщилось лицо; "Томность, уныние и какая-то трогоющая душу жалость разливались по бледно-белому лицу ее" (П. Львов. Даша, деревенская девушка); "На его лице блуждала усмешка, в которой сквозили и жалость, и удивление, и еще что-то, похожее на злость" (Л. Лаврова. Лишние); "Гюльчатай посмотрела тогда на сына: счастье и жалость прошли по ее лицу" (А. Платонов. Джан); "Недоумение, негодование, жалость были написаны на всех лицах" (А. Бестужев-Марлинский. Амалат-бек); "Мария Павловна с улыбкой нежной жалости смотрела на Нелли и думала: А ведь и правда, какое милое и странное лицо! (М. Арцыбашев. У последней черты).

До зовнішніх реакцій переживання жалості поляками, українцями та росіянами можна віднести також сльози та плач, які свідчать про те, що ця емоція важко і болісно переживається не лише психічно, а навіть фізіологічно, пор.: польськ. "<...> Ab-Rahamowi stanęły łzy w oczach. Zdjęła go głęboka litość dla grzesznika, który wyspowiadał się ze swej winy z taką żałością i skruchą" (Z. Kossak. Przymierze); "Skruchy Oleńka może w twarzy kawalera nie dojrzała, ale dojrzała ból i zmęczenie wielkie; dojrzała, że ta twarz była tak wybladła jak po chorobie; więc litość ją wzięła głęboka, łzy jej napływały przemocą do oczu i schyliła się jeszcze mocniej nad stołem, ażeby wzruszenia nie zdradzić" (H. Sienkiewicz. Potop); "Przytuliła się doń i cała dygotała w łkaniu. I tak wielka ogarnęła go żałość nad nią i nad sobą, nad samotnością obojga i bezradnością, że i jemu łzy zaczęły spływać po twarzy, po siwiejącej brodzie <...>" (T. Dołęga-Mostowicz. Znachor); "A gdy przypomniał sobie jeszcze poczciwego towarzysza, który w tak tajemniczy sposób zginął, taka go opanowała żałość, że wybuchnął głośnym płaczem" (J. Korczak. Król Maciuś Pierwszy); "Powiadasz, Liziu, że

patrzac na wieśniaków, na bosc dzieci taki zal cię ogarnia, że od płaczu wstrzymać się nie możesz..." (К. Kolińska. Orzeszkowa, złote ptaki i terroryści); укр. *ридати (розплакатися) з жалю; від жалю на очі набігли сльози; жаль затис горло до сліз; сльози передавили горло жалем; "Ридало жіноцтво з жалю до передчасно загиблої подруги та її доньки і, видно, оплакувало і свою долю <...>"* (Є. Долман. Вибрані твори); *"Від жалю за дідом, від плачу баби з тіткою у мене на очі набігли сльози"* (І. Кирій. Голодна весна); *"І тут в душі Параски Парамонівни сталося коротке замикання: прокинулося просте людське почуття – жалість, і вона затужила <...>"* (А. Коцюбинський. Весілля на Венері); *"У Христі жаль так здавив серце, що аж сльози виступили на очах"* (Панас Мирний. Повія); рос. *от жалости заплакать, зарыдать; от жалости на глаза наворачивались слезы, полились слезы из глаз; слезы жалости (обо)жгли глаза; "У меня, правда, на глаза наворачивались слезы от стыда и жалости"* (Л. Смирнова. Моя любовь); *"Слезы жалости жгли мне глаза, когда я сбегала вниз, громко крича перепуганной Барбале <...>"* (Л. Чарская. Княжна Джаваха).

Подальший аналіз фактичного матеріалу показує, що експлікація внутрішніх проявів жалості у трьох досліджуваних мовах відбувається виключно за допомогою метафоричних дескрипцій. Жалощі, як і інші стихійні емоції, найчастіше концептуалізуються як агресивна сила, що викликає певні дисфункції організму. Особливо сильно цю емоцію людина переживає у серці, яке вважається вмістилищем почуття, пор.: польськ. *serce szarpnęło się (ścisnęło się, zabiło) litością; serce bolalo z litością; litość (żal, żalność) ścisła serce; serce pęka (ściska się, kraje się) z litości (z żalu); żal zaszarpał sercem; "Nic nie odpowiedział, tylko serce mu się ścisnęło litością i podziwem dla tej staruszki"* (Т. Dołęga-Mostowicz. Doktor Murek zredukowany); *"Jestem bezsilny, serce pęka mi z żalu i litości, dłużej znieść tego nie mogę"* (К. Mórąwski. Kartki z dziejów Żydów warszawskich); *"Ecelino po raz pierwszy pomyślał o trudzie gdańskich robotników. Zobaczył ich zgarbione plecy i czoła zroszone kroplistym potem. Żal ścisnął mu serce"* (Н. Kostyrko. Klechdy domowe); укр. *жалість здавила (стискає) серце, бере за серце, підступила під серце; жалощі роздирають серце; від жалощів серце обливається кров'ю; серце краялося з жалощів; серце розривалося (стискалося, краялося, мліло) з жалю; серце заболіло (краялося, розривається) від жалю; жаль здавив (стиснув, краяв, пройняв, розриває) серце, бере (ущипнув, хапав) за серце; "А як не мучитиметься, коли он які болі в серці і які жалощі роздирають серце"* (Д. Міщенко. Синьоока Тивер); *"Серце її стиснулось від жалощів"* (Р. Іванченко. Віщій Олег); *"Він усміхнувся так сумно, поглянувши мені повно в вічі, що якийсь раптовий жаль стиснув мені серце"* (О. Кобилянська. Через кладку); *"Жаль пройняв наскрізь Христине серце"* (Панас Мирний. Повія); *"А скільки тих хворих по селах! скільки тих страждеників отам по хатах! Кидаєшся на всі боки й нічого сам не відієш. Часом серце розривається в самого од жалю"* (І. Нечуй-Левицький. Неоднаковими стежками); *"– Тебе вже зовсім випустили? – спитав батько боязко, між тим коли його серце в грудях краялося із жалю на вид сина"* (О. Кобилянська. Земля); рос. *от жалости сердце сжимается, разрывается, надрывается, замирает, дрогнуло, (за)щемило, (за)ныло, болело, корчится, стеснилось, рвется на куски, кровью обливается; жалость пронзила, давит, сжала сердце; сердце снедалось, щемит, защемило, сжимается, растревляется, взорвалось, надрывается, пронзается, было стиснуто, ожгло жалостью; "Острая жалость пронзила сердце"* (Л. Чарская. Вторая Нина); *"Болезненная жалость по отношению к сыну давит сердце"* (В. Спектр. Face Control); *"<...> и снова сжала сердце тягостная жалость, снова подкатил к горлу знакомый ком, снова задрожал вдруг подбородок"* (Б. Васильев. Не стреляйте в белых лебедях); *"Когда солдаты во время войны видели голодных детей, у них от жалости и сострадания сердце кровью обливалось"* (С. Аксаков. Записки ружейного мастера).

Також у польській, українській та російській мовах можна знайти фіксації локалізації жалості у горлі та у грудях, де вона так само метафорично сприймається як агресивна сила, яка перешкоджає нормальному функціонуванню організму, пор.: польськ. *litość zaparła oddech w gardle; żal ścisnął za gardło; dławienie żalu w gardle; żal chwycił za piersi; "Skrucha, litość i cześć oddech zaparły mu w gardle <...>"* (Н. Sienkiewicz. Potop); *"Polluks spojrział w bok i zobaczył, że dwóch innych legionistów wiąże wyrwijającego się i kopiącego Kaliasa. Ogromny żal ścisnął go za gardło"*

(H. Rudnicka. Uczniowie Spartakusa); "*Staś chciał na to coś odpowiedzieć, lecz nagle żal chwycił go za piersi, więc zacisnął tylko zęby i odszedł w milczeniu*" (H. Sienkiewicz. W pustyni i w puszczy); укр. *жаль передавав (стиснув) горло; жаль затис горло до сліз; сльози передавали горло жалем; жалість стиснула груди; жаль стиснув груди; "А горло жаль затис до сліз"* (А. Малишко. Народження синів); "*Вигляд у нього нездоровий: поглибшали зморшки на широких чолі, обважніли повіки. І хоч веселий він, говіркий, а гляне на нього Леся, і жаль аж стискає груди*" (М. Олійник. Дочка Прометея); рос. *жалость (с)давила, сжала спазмой горло; от жалости стянуло горло; жалость сжимала грудь; "Спиридон смотрел на жену и видел, что ей уж не встать, и она сама знает это, а все-таки продолжает заботиться о нем. И опять горе и жалость к человеку, с которым прожил целую жизнь, сжала ему спазмой горло"* (П. Романов. Голубое платье); "*А у Митьки в горле судороги, жалость к этим как будто чужим людям, жалость до жеучей боли, до тошного удушья <...>*" (М. Шолохов. Бахчевник); "*Ивернев впервые видел свою мудрую, спокойную мать такой подавленной. Мучительная жалость сдавила ему горло*" (И. Ефремов. Лезвие бритвы); "*Она [Габинька] сказала это таким несчастным голосом, что от жалости к ней у Юрки стянуло горло <...>*" (С. Каледин. Записки гробокопателя); "*Илья держал письмо в руке и чувствовал себя виноватым пред Олимпиадой, грусть и жалость сжимали ему грудь и давили горло*" (М. Горький. Трое).

Отже, аналіз контекстної сполучуваності назв емоції жалості в художніх текстах, що знаходяться у базі національних лінгвістичних корпусів, дозволив представити об'єктивацію тілесних проявів цього почуття у польській, українській та російській мовах. Дескрипція основних способів вияву цієї емоції зовні – через погляд, голос і вираз обличчя – здійснюється переважно шляхом буквальних лексичних засобів. До зовнішніх реакцій організму людини відносять також сльози та плач, які свідчать про те, що емоція жалості важко і болісно переживається не лише психічно, а й фізіологічно. Опис внутрішніх проявів жалоців відбувається виключно у метафоричний спосіб. У метафорах жалість, як і інші стихійні емоції, концептуалізується як агресивна сила, що викликає певні дисфункції організму. Найчастіше вона локалізується у серці, а також у грудях та горлі.

Література

1. Narodowy Korpus Języka Polskiego [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nkjp.pl>. – Назва з екрана.
2. Український національний лінгвістичний корпус [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lcorp.ulif.org.ua/virt_unlc/. – Назва з екрана.
3. Национальный корпус русского языка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ruscorpora.ru/>. – Назва з екрана.
4. Новый объяснительный словарь синонимов русского языка / под общ. рук. Ю. Д. Апресяна. – М. : Школа "Языки русской культуры", 1997. – 511 с.